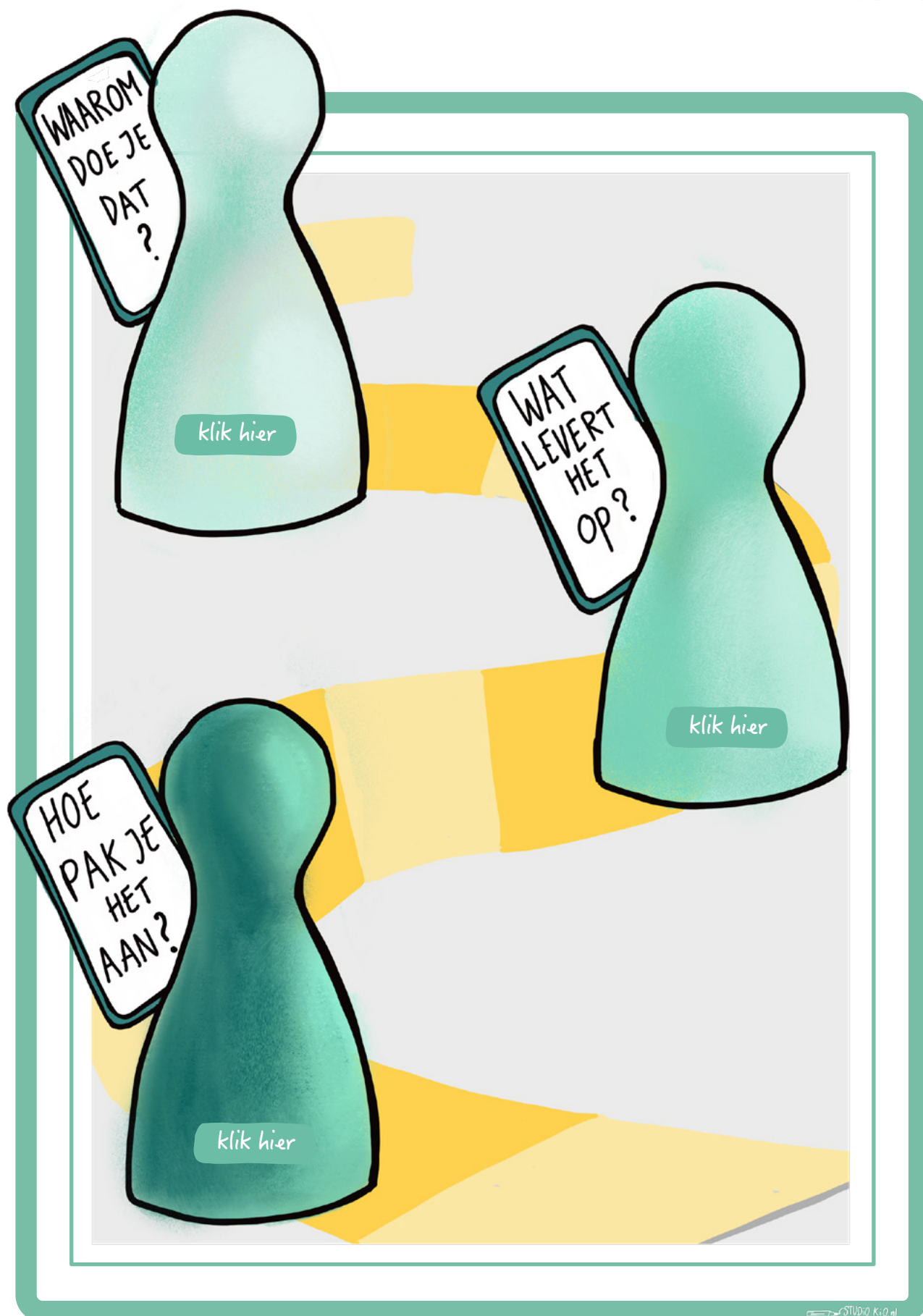

School zonder stigma

ARGUMENTATIE

**SAMEN
STERK
ZONDER
STIGMA**

AANLEIDING: OOK JÓUW PROBLEEM

Ruim vier op de tien Nederlanders krijgen op enig moment in hun leven een psychische aandoening. Dat heeft vaak grote invloed op hun leven en functioneren. Niet alleen volwassenen krijgen ermee te maken: een groot deel van de aandoeningen komt voor het eerst tot uiting op jonge leeftijd (driekwart voor de leeftijd van 24 jaar, de helft zelfs voor 14 jaar).

In 2017 had 15,7% van de basisschoolleerlingen en 20% van middelbare schoolleerlingen (indicatoren van) psychische problemen. Het percentage kinderen en jongeren met 'psychosomatische' klachten ligt nog hoger (40% van de kinderen in het basisonderwijs en de helft van de jongeren op de middelbare school). Ook ervaren kinderen veel druk vanuit hun omgeving en school. Het aantal middelbare schoolleerlingen dat druk door schoolwerk ervaart, is tussen 2001 en 2017 verdubbeld. De coronacrisis en –maatregelen brengen hun mentale gezondheid nog verder in gevaar.

Kinderen of volwassenen met een psychische aandoening krijgen vaak te maken met stigmatisering: een negatief stempel opgeplakt krijgen. En dat kan schadelijk zijn. Stigmatisering zet iemand buiten spel. Het kan leiden tot een laag gevoel van eigenwaarde, buitensluiting, schaamte, niet of te laat hulp zoeken. En daardoor vaak tot verergering van de psychische problemen. Kinderen en jongeren zijn hier nog eens extra kwetsbaar voor, door de ontwikkelingsfase waarin ze zich bevinden.

Stigmatisering gebeurt overal in de samenleving, ook op school. Schoolleiders, onderwijsprofessionals, ouders en leerlingen spelen daarin – vaak onbewust- een rol. Het zit in dingen als: spreken en denken in hokjes, aannames doen op basis van gedrag, klachten niet serieus nemen of simpelweg geen ruimte bieden om mentale gezondheid te bespreken. Dat maakt dat leerlingen niet altijd zichzelf (denken te) kunnen zijn op school en het soms lastig vinden om over hun gevoelens te praten. En dat terwijl leraren en leerlingen het belang van sociaal-emotionele ontwikkeling op school erkennen en er graag meer tijd voor zouden willen hebben.

Kortom: stigmatisering is een probleem. Ook op scholen. Een probleem dat door alle betrokken opgelost moet worden. En nog beter: voorkomen moet worden. Dat kan door te werken aan een stigmavrije school.

HOE WERK JE AAN EEN STIGMAVRIJE SCHOOL?

Met een schoolbrede aanpak. Met eenmalige lessen of activiteiten bereik je geen stigmavrije school. Breed inzetten op een cultuur- en curriculumverandering biedt meer kans van slagen.

De schoolbrede aanpak van destigmatisering rust op vier pijlers:

1. Leerlingen

Voor leerlingen is er lesmateriaal beschikbaar om in de klas op een leuke en veilige manier te praten over bijvoorbeeld diversiteit, identiteit en mentale gezondheid (zie ook de vier thema's in de bijlage in dit document).

2. Peers

Leerlingen kunnen zelf participeren door kinderambassadeur of peersupporter te worden. Ze dragen daarmee samen met volwassenen gelijkwaardig bij aan destigmatisering en zijn een rolmodel voor (jongere) leerlingen.

3. Professionals

Leraren en begeleiders kunnen deelnemen aan deskundigheidsbevordering in de vorm van e-learning, een workshop of training.

4. School en ouders

Scholen kunnen advies krijgen over hun visie en curriculum en gebruik maken van tools voor goed werkgeverschap en medewerkersnetwerken. Via (onder andere) een ouderavond worden ouders medeverantwoordelijk voor een stigmavrije school.

De aanpak focust zich op tien- tot veertienjarigen, vanwege de ontwikkelingsfase- en opgave van kinderen in die leeftijd. Ze kunnen bijvoorbeeld beter nadenken over hun eigen gedachten en die van anderen (metacognitie). Ook kunnen ze emoties beter herkennen en worden ze zich meer bewust van het onderscheid tussen hoe ze zijn en gezien worden. Ze vormen hun zelfbeeld vooral door zichzelf te vergelijken met anderen. Sociale druk speelt een grote rol in hun identiteitsontwikkeling.

WAT ZIJN DE DOELEN VAN DE SCHOOLBREDE AANPAK?

1. Een veilig klas- en schoolklimaat

Het eerste doel van de aanpak is het creëren van een veilig klas- en schoolklimaat. Dat herken je aan de juiste pedagogische aanpak, interacties tussen leerlingen en interacties tussen leraren en leerlingen.

Een veilige sfeer door een bewuste pedagogische aanpak

Een sfeer waarin leerlingen ervaren dat ze zichzelf mogen zijn, ongeacht hoe ze waarnemen, denken, voelen en zich gedragen. Een sfeer waarin de leraar merkbaar oog heeft voor iedereen, individueel. Een sfeer waarin leerlingen zich thuis voelen en kunnen delen wat hen bezighoudt in de groep en bij de leraar. De leraar heeft duidelijke grenzen en verwachtingen en staat stil bij eventuele problemen in de groep.

Begrip, acceptatie en respect tussen leerlingen onderling

Leerlingen hebben besef van zichzelf en anderen en zijn zich bewust van hun overeenkomsten en verschillen. Ze krijgen de kans om zichzelf en elkaar te leren kennen, hebben begrip voor elkaar, geven elkaar ruimte om zichzelf te zijn en vinden het positief dat iedereen anders is. Leerlingen kunnen zich inleven. Dat leidt tot empathie en minder vooroordelen. De sociale norm is dat buitensluiten niet wordt geaccepteerd, en er is sprake van een groepsoverstijgende identiteit.

Professionele verbondenheid tussen leraar en leerling

De leraar gaat op een professionele en persoonlijke manier om met leerlingen en laat zien dat hij of zij leerlingen wil begrijpen en accepteert zoals ze zijn. Bij het corrigeren van gedrag laat de leraar leerlingen in hun waarde als persoon. Hij of zij kijkt naar problemen en beperkingen, naar krachten en mogelijkheden. De leraar is zich bewust van eventuele eigen vooroordelen en laat die zijn of haar gedrag niet bepalen. Daarin is de leraar een voorbeeld voor de kinderen. De leraar is alert op het welzijn van iedere leerling en laat in woorden en gedrag zien dat leerlingen bij de leraar terecht kunnen. De leerlingen voelen zich veilig en vertrouwen de leraar.

2. Bespreekbaar maken van de vier thema's

In een positief en veilig klasklimaat komen de thema's die hieronder worden genoemd (zoals diversiteit) al spontaan ter sprake in de klas. De leerlingen voelen zich veilig genoeg om dat te doen en de leraar geeft er ruimte voor. De schoolbrede aanpak gaat nog een stap verder, zodat leraren de thema's proactief bespreekbaar maken. Dat kan gebeuren in aparte lessen, maar moet uiteindelijk een regulier onderdeel van alle lessen en gesprekken worden. Tussen leraar en leerlingen, leerlingen onderling, klassikaal en 1-op-1. En ook met ouders, in de lerarenkamer en met leidinggevenden.

3. Destigmatiserende opvattingen

Als de thema's actief en spontaan besproken worden, is het belangrijk dat leerkrachten zich bewust zijn van de opvattingen die ze (expliciet of impliciet) kunnen overbrengen op de leerlingen. Heersende negatieve stereotypen moeten dus plaatsmaken voor positieve voorbeelden en rolmodellen. Destigmatiserende opvattingen maken het verschil. De leraar zal deze opvattingen eerst zelf moeten internaliseren voordat hij/zij ze kan overbrengen en voorleven.

WELKE THEMA'S STAAN CENTRAAL IN DE SCHOOLBREDE AANPAK?

Vier thema's staan centraal in de aanpak van (de)stigmatisering. Die thema's zijn gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek en inzichten uit de ontwikkelingspsychologie.

Thema 1: Waarnemen – Denken – Voelen - Gedrag

Psychische kenmerken zijn in te delen in vier categorieën: waarnemen, denken, voelen en gedrag. Kinderen en jongeren verschillen van elkaar in de manier waarop ze bijvoorbeeld prikkels verwerken, welke gedachten ze hebben, hoe ze gevoelens beleven en emoties reguleren en hoe ze zich gedragen. Als een kind zich in een van deze categorieën 'anders' voelt of als 'anders' gezien wordt, kan dat het begin zijn van stigmatisering. We spreken van psychische problemen als er sprake is van een ontregeling of verstoring van emoties of gedrag. Bij kinderen komen in de categorie 'ontwikkelingsstoornissen' veel problemen voor in de prikkelverwerking. Behandeling richt zich ook vaak op inzicht in de eigen gevoelens en gedachten. De emotionele reactie die psychische aandoeningen of symptomen oproepen speelt een belangrijke rol in het ontstaan van stigma's. Bewustwording van en reflectie hierop zijn van belang. Empathie, de vaardigheid van inleven in de gevoelens van anderen, is een belangrijke sleutel in het voorkomen of tegengaan van stigmatisering.

Thema 2: Identiteit

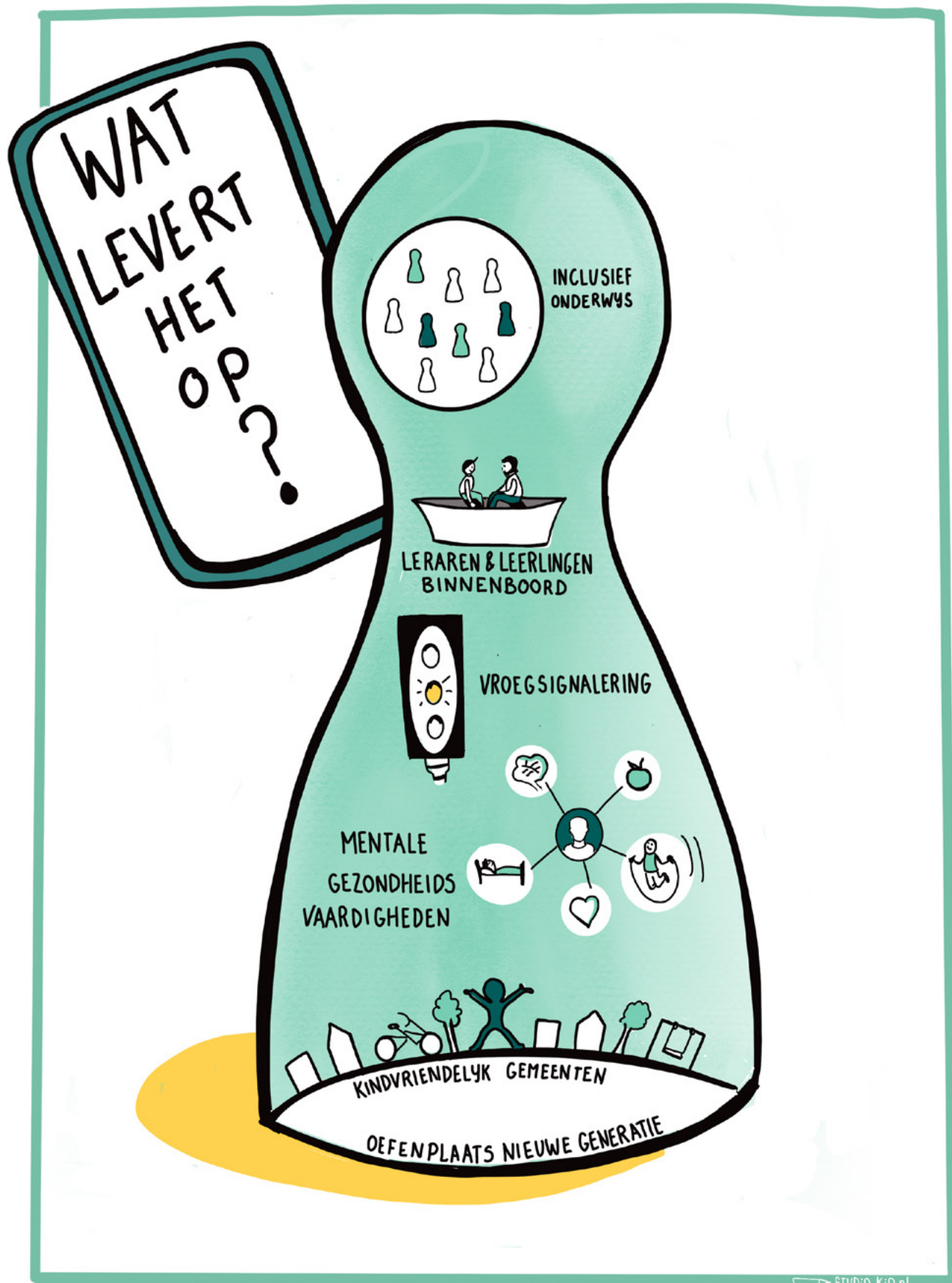
Psychische aandoeningen en hulp zoeken kunnen een belangrijke rol spelen in het zelfbeeld en de identiteitsontwikkeling van jongeren. Mensen met een psychische aandoening die een goed zelfbeeld hebben ervaren bijvoorbeeld minder zelfstigma. Onderzoek laat zien dat onder andere self-efficacy, zelfvertrouwen en optimisme belangrijk zijn. Ook lidmaatschap van een groep maakt deel uit van iemands identiteit en zelfbeeld. Het bepaalt je gevoel van beloning en zelfwaardering. Deel uitmaken van een groep die negatief gewaardeerd wordt (door stigmatisering), vormt een bedreiging. Er is dus een belangrijk verband tussen (groeps)identiteit en zelfstigma, waar aandacht voor moet zijn.

Thema 3: Diversiteit

Vooroordelen en stereotypen spelen een rol in het ontstaan van stigmatisering. Diversiteit zorgt voor een neutraal perspectief. Iedereen is anders. En mentale gezondheid is een continuüm, waar zowel welbevinden als psychische klachten en aandoeningen deel van uitmaken. De samenleving kenmerkt zich door allerlei vormen van diversiteit. Vanuit dit perspectief kunnen verbindingen worden gemaakt met andere thema's die ook te maken hebben met stigma (op psychische aandoeningen) zoals etniciteit, religie, cultuur en gender. Waardering en respect voor anderen staan centraal, tegenover sociale afstand en discriminatie.

Thema 4: Mentale gezondheid

Gebrek aan kennis is een belangrijke oorzaak van stigmatisering. Er is veel ruimte voor verbetering van de kennis van kinderen en jongeren over (stigma op) psychische aandoeningen en symptomen. Maar ook over oorzaken van psychische problemen en hulp en behandeling. Mentale gezondheidsvaardigheden (zoals kennis hebben van mentale gezondheid, klachten kunnen herkennen, hulp vragen en bieden) dragen bij aan minder stigmatisering van mensen met psychische aandoeningen.

INCLUSIEF ONDERWIJS DAT SLAAGT

De evaluatie passend onderwijs is nog maar net verschenen. Toch zijn er al steeds meer mensen en organisaties die pleiten voor een stap verder: inclusief onderwijs. Inclusie heeft namelijk voor alle leerlingen positieve effecten. Het zorgt voor een betere sociale ontwikkeling, meer sociale acceptatie en hogere onderwijsresultaten.

Sardes ondersteunt het gesprek over inclusie in het onderwijs met 'ambitieladders'. In dit instrument onderscheiden ze drie dimensies van inclusie: organisatorische, sociale en didactische inclusie.

Sardes: "Sociaal inclusief onderwijs staat voor (de visie) dat kinderen van en mét elkaar leren. Dit kan op vele manieren worden vormgegeven en vraagt om een praktische samenwerking tussen schoolbesturen en schoollocaties van het regulier en speciaal onderwijs." In Nederland zijn regulier en speciaal onderwijs vaak gescheiden werelden. Er moet veel gebeuren om op de hoogste trede van de sociale inclusieladder te komen. Toch is er in het reguliere onderwijs sprake van diversiteit in de klas. Die diversiteit neemt alleen maar toe naarmate regulier en speciaal onderwijs gaan mengen. Alleen het toelaten van leerlingen op een reguliere school is bovendien niet voldoende: scholen moeten kunnen voorzien in de ondersteuningsbehoefte van leerlingen en investeren in de sociale acceptatie. Een stigmapvrije cultuur is een voorwaarde voor succesvolle inclusie. Op dit moment én op de volgende treden van de ladder.

MINDER UITVAL VAN LEERLINGEN ÉN LEERKRACHTEN

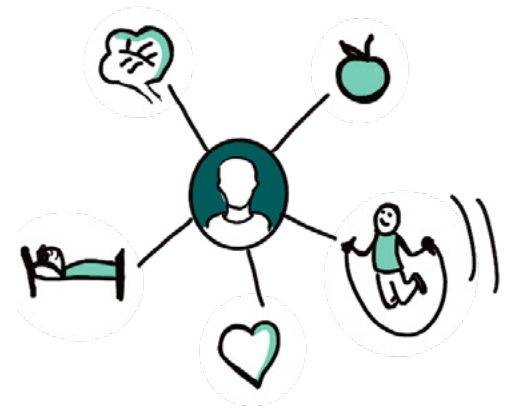
In Nederland zitten 15.000 leerlingen thuis, om verschillende redenen. Een complex vraagstuk, waar geen simpele oplossing voor is. Maar het zoeken naar de oplossing vraagt wel een belangrijk uitgangspunt: maatwerk. Onderwijs zou moeten aansluiten op behoeften van kinderen en jongeren, op een plek waar zij zich veilig voelen en zich kunnen ontwikkelen. Dat begint met een basishouding van empathie en nieuwsgierigheid naar ieder kind, iedere jongere. En dat valt niet te rijmen met de aannames, labels, stempels, doelgroepenaanpak, signalementen en categorisering die nu de interventies en afspraken bepalen. Trek dat door naar de lerarenkamer, want leerlingen zijn niet de enigen die het moeilijk hebben: er is een lerarentekort, de psychosociale arbeidsbelasting voor leraren is groot en zij hebben, vergeleken met ander sectoren, een grotere kans op burn-out. Op een school waarin er aandacht, ruimte en waardering is voor psychische diversiteit en gezondheid voelen leerlingen én leraren zich thuis. Dat leidt tot minder thuiszitters en uitgevallen leraren.

VROEG- SIGNALERING

Als psychische diversiteit en mentale gezondheid genormaliseerd en bespreekbaar zijn, kunnen professionals vroege signalen van problemen herkennen en oppikken. Zonder het groter te maken dan het is. Dit geldt voor leerkrachten, intern begeleiders, zorgcoördinatoren, orthopedagogen en (school)psychologen en de op school aanwezige ggz-professionals. Zo wordt de tijd tussen het ontstaan van problemen en het zoeken van hulp korter. Psychische problemen worden dus in een eerder stadium aangepakt en dat voorkomt zwaardere problematiek op latere leeftijd. Het leidt ook tot kortere wachtlijsten voor jeugdhulp. Gemeenten kunnen op die manier via de jeugdhulp weer doen wat ze moeten doen: tijdig passende hulp bieden aan kinderen en jongeren.

BETERE MENTALE GEZONDHEIDS-VAARDIGHEDEN

Mentaal gezondheidsvaardig zijn betekent dat je informatie kunt verzamelen, begrijpen, beoordelen en gebruiken bij het nemen van beslissingen die te maken hebben met je mentale gezondheid. Het gaat ook om zelfvertrouwen, motivatie en in staat zijn verantwoordelijkheid te nemen over de eigen gezondheid. Voorlichting en scholing kan helpen in het ontwikkelen van die vaardigheden. Denk bijvoorbeeld aan het verstrekken van informatie over mentale gezondheid, het voorkomen en herkennen van klachten, kennis over hulp- en behandelmogelijkheden en de vaardigheden om anderen te helpen. Daarnaast gaan mentale gezondheidsvaardigheden vaak samen met een positievere houding ten opzichte van mensen met een psychische aandoening. Investeren we in die vaardigheden, dan investeren we dus in een gezonde én empathische generatie met gelijke kansen.

KINDVRIENDELIJKE STEDEN

Destigmatisering op school is een startpunt van een bredere cultuurverandering. Het kan beginnen op school en vanuit daar doorgetrokken worden naar thuis, jeugdhulp en de wijk. De gemeente kan hierin faciliteren, op basis van de Wet Publieke Gezondheid, de Jeugdwet en de Wet Passend Onderwijs. Of via initiatieven zoals de 'Child Friendly Cities' en de lokale preventie-akkoorden. Ook jeugdprofessionals, met name diegenen die zich bewegen op het snijvlak onderwijs/zorg, kunnen hierin een rol spelen.

EEN OEFEN- PLAATS VOOR EEN NIEUWE GENERATIE

De school is een samenleving in het klein: een oefenplaats waarin de kinderen de kans krijgen goed te leren functioneren in de maatschappij. Op school krijgen kinderen te maken met gedrag, processen en gebeurtenissen die ook voorkomen buiten de school. Kinderen zijn tegelijk de toekomst én volwaardig deel van de samenleving. Destigmatisering onderdeel maken van de normale sociale ontwikkeling van kinderen leidt daarmee tot een nieuwe generatie burgers. Burgers die samen een inclusieve samenleving kunnen gaan vormen en dat weer overdragen op de generatie na hen.

IB'er Nettie

“Wat ons erg aansprak is de grote betrokkenheid van leerlingen om de school nog fijner en veiliger te maken. Inmiddels zijn we een jaar verder en hebben we een groepje kinder-ambassadeurs dat zich bezig heeft gehouden met pesten en plagen. Zij zijn binnen de school aanspreekpunt en denken mee over oplossingen.”

WAAROM DESTIGMATERISERING (ALS ONDERWERP) OP ELKE SCHOOL THUIS HOORT

Omdat kinderen rechten hebben...
(en onderwijsprofessionals verantwoordelijkheden)

..op gezondheid en gelijkheid

Volgens artikel 1 van de Grondwet heeft iedereen recht op gelijke behandeling en op bescherming tegen discriminatie 'op welke grond dan ook'. De rechten voor kinderen en jongeren zijn beschreven in het Kinderrechtenverdrag van de Verenigde Naties. Daarin staat dat kinderen het recht hebben op een gezond leven, gezond opgroeien en een zo goed mogelijke ontwikkeling in een veilige omgeving. Er moet dus genoeg gedaan worden om te voorkomen dat kinderen ziek worden. Verder mag er geen ongeoorloofd onderscheid gemaakt worden tussen kinderen, moeten ze leren anderen te respecteren en hebben ze het recht om zoveel mogelijk naar een gewone school te gaan.

...op respect

De Joods-Poolse pedagoog Janus Korczak (1878-1942) stond aan de basis van de rechten van het kind. Kinderen hebben recht op respect, was zijn uitgangspunt. Dat komt terug in één van zijn bekendste uitspraken: 'Ik ben ik en jij bent jij, we mogen er allebei zijn en niet de een ten koste van de ander'. Kinderen hebben volgens Korczak het recht om te zijn wie ze zijn en professionals in het onderwijs dragen een pedagogische verantwoordelijkheid om daarin te voorzien.

...op professionals die het belang van kinderen voorop zetten

Onderwijspedagoog Gert Biesta schrijft dat leerkrachten de pedagogische verantwoordelijkheid hebben om een ruimte te creëren waarin de leerling in zijn eigenheid kan verschijnen. Zou dit vastgelegd worden in een beroepscode, dan zou het waarschijnlijk lijken op de beroepscode van de Nederlandse Vereniging van Pedagogen en Onderwijskundigen (NVO). Het algemene uitgangspunt daarvan is 'dat pedagogen zich oriënteren op het belang van het kind'. Die verantwoordelijkheid wordt breed gevoeld en erkend in het onderwijs.

Omdat verschillende wetten en afspraken vragen om...

...een veilige school

Een school moet een veilige plek zijn. De Inspectie van het Onderwijs ziet daarop toe. Maar wat betekent dat? Rijksoverheid schrijft: "Een school is veilig als de sociale, psychische en fysieke veiligheid van leerlingen niet door handelingen van anderen wordt aangetast. Dat betekent dat er een veilige en positieve sfeer is op school. Het betekent ook dat de school optreedt tegen pesten, uitschelden, discriminatie, geweld en andere vormen van ongepast gedrag, en deze zoveel mogelijk voorkomt". In de wet staat verder dat scholen een sociaal veiligheidsbeleid moeten uitvoeren, een aanspreekpunt en antipestcoördinator moeten aanwijzen en de veiligheidsbeleving van leerlingen moeten volgen.

...aandacht voor sociaal-emotionele ontwikkeling

Het basis en voortgezet onderwijs in Nederland heeft een brede opdracht: leerlingen voorbereiden op hun verdere (school)loopbaan door zorg te dragen voor hun ontwikkeling op cognitief, sociaal-emotioneel, cultureel en lichamelijk gebied. Daarom zijn bepaalde leergebieden en bijbehorende kerndoelen wettelijk vastgelegd. In de kerndoelen is ook aandacht voor sociaal-emotioneel leren. In de praktijk werken scholen hieraan, met de competenties van sociaal-emotioneel leren (SEL), zoals 'besef van jezelf' en 'besef van de ander'. Leraren en leerlingen zouden dit wel graag nog beter verankerd zien in het curriculum én er meer tijd en middelen voor hebben.

...aandacht voor actief burgerschap en sociale integratie

Ook hebben scholen de wettelijke opdracht om aandacht te besteden aan 'actief burgerschap en sociale integratie'. Volgens die opdracht moeten scholen zich onder meer herkenbaar richten op:

- › het ontwikkelen van de sociale en maatschappelijke competenties die de leerling in staat stelt deel uit te maken van en bij te dragen aan de pluriforme, democratische Nederlandse samenleving en;
- › het bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid alsmede de waarde dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden.

...mentale gezondheid in het curriculum

Momenteel denken leraren, schoolleiders en scholen onder de naam Curriculum.nu na over een nieuw curriculum voor het basis en voortgezet onderwijs. Daarin krijgen mentale gezondheid, diversiteit en inclusie meer aandacht. Het ministerie van OCW is nu aan zet om die aanbevelingen op te volgen.

...passend onderwijs voor ieder kind

Tenslotte hebben schoolbesturen vanuit de wet Passend Onderwijs een zorgplicht. Dat betekent dat zij ervoor moeten zorgen dat alle leerlingen die extra ondersteuning nodig hebben een passende onderwijsplek hebben. Reguliere en speciale scholen werken hiervoor samen in regionale samenwerkingsverbanden. Het samenwerkingsverband (swv) heeft een aantal wettelijke taken. De belangrijkste hiervan is het maken van een ondersteuningsplan. Daarin legt het swv vast hoe kinderen die extra ondersteuning nodig hebben een passende plek en passende begeleiding kunnen krijgen.. Naast de afspraken over onderwijs-zorgarrangementen worden in het ondersteuningsprofiel extra preventieactiviteiten opgenomen, zoals programma's gericht op sociaal-emotionele vaardigheden of extra psychosociale ondersteuning.

Bronnen

- Austin, L. and Schwartz, S. (2018). *Addressing Mental Health Stigma in Early Adolescence: Middle School Antistigma Interventions*. *Adolescent Research Review*.
- Bloemink, S. (2018) *Diagnosedrift: Hoe onze labelcultuur kinderen tekort doet*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Blume, L. B., & Rosario-Perez, S. (2014). *Middle Childhood*. In *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Family Studies* (pp. 1442-6). Ontario, Canada: John Wiley & Sons.
- Coles, M.E., Ravid, A., Gibb, B., George-Denn, D., Bronstein, L.R., & McLeod, S. (2016). *Adolescent mental health literacy: Young people's knowledge of depression and social anxiety disorder*. *Journal of Adolescent Health*, 58(1), 57-62.
- Curriculum.nu (2019). *Bouwstenen voor een herzien curriculum*. Geraadpleegd via <https://www.curriculum.nu/voorstellen>
- DeLuca, J.S. (2018). *Conceptualizing Mental Health Stigma: Youth Stigma Development and Stigma Reduction Programs*. *Adolescent Research Review*.
- Graaf, R. de, Have, M. ten, & Dorsselaer, S. van (2010). *De psychische gezondheid van de Nederlandse bevolking: nemesis-2, opzet en eerste resultaten*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Johnson, S. K., Buckingham, M. H., Morris, S. L., Suzuki, S., Weiner, M. B., Hershberg, R. M., ... Lerner, R. M. (2016). *Adolescents' Character Role Models: Exploring Who Young People Look Up to as Examples of How to Be a Good Person*. *Research in Human Development*, 13(2), 126–141.
- Kaushnik, A., Kostaki, E., & Kyriakopoulos, M. (2016). *The stigma of mental illness in children and adolescents: A systematic review*. *Psychiatry Research*, 243, 469-494.
- Kloosterboer, W. (2020). *De plek van sociaal emotionele vaardigheden in het onderwijs. Een onderzoek onder leerkrachten en andere betrokkenen in het basis-, voortgezet en speciaal onderwijs*. Utrecht: Marketresponse.
- Korczak, J. (2007). *Het recht van het kind op respect*. Amsterdam: SWP en R. Görtzen.
- Ledoux, G. & Waslander, S., m.m.v. Eimers, T. (2020). *Evaluatie passend onderwijs - Eindrapport*. Amsterdam: Kohnstamm Instituut | Tilburg: TIAS School for Business and Society, Tilburg University | Nijmegen: KBA Nijmegen
- O'Driscoll, C., Heary, C., Hennessy, E., & McKeague, L. (2012). *Explicit and implicit stigma towards peers with mental health problems in childhood and adolescence*. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 53(10), 1054-1062.

Ormel, J., Raven, D., van Oort, F., Hartman, C. A., Reijneveld, S. A., Veenstra, R., ... Oldehinkel, A. J. (2014). *Mental health in Dutch adolescents: a TRAILS report on prevalence, severity, age of onset, continuity and co-morbidity of DSM disorders*. *Psychological Medicine*, 45(2), 345–360.

Kenniscentrum Kinder- en Jeugdpsychiatrie (2020). *Kennisdossier destigmatisering van kinderen en jongeren*. Geraadpleegd via <https://www.kenniscentrum-kjp.nl/professionals/dossiers/destigmatisering/>

Klaassen, C. (2012). *De pedagogische voorbeeld functie van de leerkracht*. Nijmegen: Radboud Universiteit.

Nederlandse Vereniging van Pedagogen en Onderwijskundigen (2017). *Beroepscode van de NVO*. Utrecht: NVO.

Raven, D., Jörg, F., Visser, E., Oldehinkel, A. J., & Schoevers, R. A. (2016). *Time-to-treatment of mental disorders in a community sample of Dutch adolescents. A TRAILS study*. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 26(2), 177–188.

Schachter, H., Girardi, A., Ly, M., Lacroix, D., Lumb, A., van Berkomp, J. and Gill, R. (2008). *Effects of school-based interventions on mental health stigmatization: Systematic review*. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 2(1).

Sikkema, P. (2017). *Psychische diversiteit onder scholieren. Hoe kijken kinderen, jongeren, hun ouders en onderwijsprofessionals aan tegen psychische diversiteit?* Amsterdam: Qrius.

Stevens, G., Dorsselaer, van S., Boer, M. e.a. (2018). *HBSC 2017. Gezondheid en welzijn van jongeren in Nederland*. Utrecht: Universiteit Utrecht, Trimbos Instituut en Sociaal en Cultureel Planbureau.

Sardes (2021). *Inclusieladders: een gezamenlijke taal voor het gesprek over inclusief onderwijs*. Geraadpleegd via <https://sardes.nl/portfolio/Inclusieladders-een-gezamenlijke-taal-voor-het-gesprek-over-inclusief-onderwijs>

SLO (2008). *TULE*. Geraadpleegd via <http://tule.slo.nl>

SLO (2021). *Vakportaal burgerschap*. Geraadpleegd via <https://www.slo.nl/vakportalen/vakportaal-burgerschap/>

Oudejans, S., & Spits, M., (2018). *Stigmatisering van mensen met een psychische aandoening in Nederland*. Amsterdam/Utrecht: Mark Bench/Kenniscentrum Phrenos.